

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՊԱՇՏՊԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ԱՆԿԱԽ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄ**

Ձ Ե Կ ՈՒ Յ Ց

**ԱՆՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ՇԱՐԵՐԻ ԱՊԱՅՈՎՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵԱԿԱՏԱՐՈՂԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2009

Բովանդակություն

Ներածություն

Ընդհանուր դրույթներ

Գերբնակեցման խնդիրը

Սանիտարահիգիենիկ վիճակը

Սնունդը

Բուժսպասարկումը

Կապն ընտանիքի և արտաքին աշխարհի հետ

Այլ պայմաններ

Հոգեբանական հիմնախնդիրներ

Եզրակացություն

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվող բարեփոխումների հիմնական նպատակներից է ստեղծել մարդու իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության՝ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխանող կառուցակարգեր: Խոսքը հատկապես վերաբերում է խոշտանգումների եւ այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի կանխարգելմանը, այդ նպատակով անձի իրավունքների ապահովման գործունե Երաշխիքների սահմանմանը: Հարցն առավել կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում, երբ նկատի են ունեցվում այն վայրերը, որտեղ մարդիկ գտնվում են ազատությունից զրկված վիճակում:

Նշվածն գործընթացն առավել արժևորող գործոն պետք է համարել Հայաստանի Հանրապետության կողմից հիշյալ ոլորտում առկա միջազգային-իրավական ակտերի վավերացումը, ինչի արդյունքում՝ դրանցով նախատեսված իրավական արժեհամակարգը պետք է դառնար այն հիմնական ուղեցիշը, որը կկանխորոշեր ՀՀ իրավական համակարգի հետագա զարգացումը: Ընդ որում, դա հավասարապես վերաբերում է այդ ակտերով սահմանված պահանջների արտացոլմանը ինչպես ՀՀ օրենսդրության մեջ, այնպես էլ իրավակիրառ պրակտիկայում:

Խոսքը, մասնավորապես, միջազգային-իրավական այնպիսի ակտերի մասին է, ինչպիսիք են «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագիրը, «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիան, ՄԱԿ-ի «Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի դեմ» կոնվենցիան, այդ կոնվենցիայի կամընտիր արձանագրությունը և այլն:

Նշված ակտերի թվում հատկապես պետք է առանձնացնել 2002 թվականի դեկտեմբերի 18-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունված «Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի դեմ» կոնվենցիայի կամընտիր արձանագրությունը (այսուհետ՝ Արձանագրություն), որը ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից վավերացվել է 2006 թվականի մայիսի 31-ին:

Արձանագրությամբ նախատեսվում է անկախ միջազգային և ազգային մարմինների կողմից ազատությունից զրկման վայրեր կանոնավոր այցելությունների համակարգի ստեղծում՝ խոշտանգումները եւ այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքը կամ պատիժը կանխարգելելու համար:

Այդ նպատակով բացի նոր միջազգային մարմնի՝ Խոշտանգումների կանխարգելման ենթակոմիտեի ստեղծումից Արձանագրությունը յուրաքանչյուր մասնակից պետության պարտավորեցնում է ազգային մակարդակով ստեղծել խոշտանգումների եւ այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի կանխարգելմամբ զբաղվող՝ այցելություն իրականացնող մեկ կամ մի քանի մարմին (անկախ ազգային մեխանիզմ):

Արձանագրությունը պահանջում է կանխարգելման ազգային մեխանիզմներին օժտել Խոշտանգումների կանխարգելման միջազգային ենթակոմիտեի հետ հավասար լայն իրավասությամբ ու երաշխիքներով՝ կապված տեղական մակարդակում բոլոր այն վայրեր անարգել այցելություններ իրականացնելու և համապատասխան ուսումնասիրություններ իրականացնելու հետ, ուր անձինք կարող են պահվել արգելանքի տակ:

Ընդ որում, Արձանագրությունը չի կանխորոշում կանխարգելման ազգային մեխանիզմների ձևը: Ըստ միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպության՝ Խոշտանգումների կանխարգելման ընկերակցության (նստավայրը՝ ք.Ժնև, Շվեյցարիա) ուղեցույցների՝ յուրաքանչյուր մասնակից-պետությունն ինքը պետք է սահմանի կանխարգելման ազգային մեխանիզմի այնպիսի կառուցվածք, որն առավել համահունչ է իր քաղաքական կառուցվածքին և աշխարհագրական առանձնահատկություններին՝ պայմանով, որ դրանում ընդգրկված լինեն անհրաժեշտ իրավասությամբ օժտված տարբեր ոլորտի անկախ փորձագետներ¹:

Վերոգրյալի հիման վրա 2008 թվականի ապրիլի 08-ին «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքը լրացվեց 6.1-րդ հոդվածով, որով ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանը (այսուհետ՝ Պաշտպան) ճանաչվեց «Խոշտանգումների

¹ Տե՛ս, Կանխարգելման ազգային մեխանիզմների հիմնումը և նշանակումը: Ուղեցույց: Խոշտանգումների կանխարգելման ընկերակցություն, Ժնև, 2006 (http://www.apth.ch/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,117/Itemid,59/lang,en/):

եւ այլ դաժան, աննարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի դեմ կոնվենցիայի» կամընտիր արձանագրությամբ սահմանված կանխարգելման անկախ ազգային մեխանիզմ:

Պետք է նշել, որ 2007 թվականին Եվրոպական հարևանության քաղաքականության ծրագրի իրականացման վերաբերյալ Եվրոպական համայնքների հանձնաժողովի՝ Հայաստանին վերաբերող զեկույցում դրական է գնահատվել Արձանագրության վավերացումը և Պաշտպանի պատասխանատվության ներքո դրանով նախատեսված ազգային մեխանիզմի գործունեությունը²:

Նշված կարգավիճակով Պաշտպանի ներկայացուցիչների կողմից 2009 թվականի ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում իրականացվել են պարբերական այցելություններ ՀՀ արդարադատության նախարարության թվով տասը քրեակատարողական հիմնարկներ՝ խոշտանգումների եւ այլ դաժան, աննարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի դեպքերի բացահայտման և դրանց կանխարգելման նպատակով: Ընդ որում, ուսումնասիրության են ենթարկվել ինչպես կալանավորված անձանց, այնպես էլ դատապարտյալների պահման պայմանները:

Մասնավորապես, կատարված այցելությունների ընթացքում վեր են հանվել քրեակատարողական հիմնարկների գերբնակեցմանը, սանիտարահիգիենիկ վիճակին, կալանավորված անձանց ու դատապարտյալներին տրամադրվող սննդին, բուժսպասարկմանը, արտաքին աշխարհի հետ նրանց կապին առնչվող, ինչպես նաև մի շարք այլ խնդիրներ: Բացահայտվել են նաև քննարկվող ոլորտը կանոնակարգող ՀՀ ներպետական իրավական ակտերում առկա այնպիսի թերություններ, որոնց պատճառով անազատության մեջ գտնվող անձանց իրավունքների ու օրինական շահերի ապահովումը գործնականում դառնում է ավելի խոցելի:

Վեր հանված խնդիրները ենթարկվել են ինչպես իրավական, այնպես էլ սոցիոլոգիական և հոգեբանական համալիր հետազոտությունների, որոնց արդյունքների հիման վրա էլ կազմվել է սույն զեկույցը:

² http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2008/sec08_392_en.pdf:

Ընդհանուր դրույթներ

Հայաստանի Հանրապետությունում կալանավորված անձանց և դատապարտյալների նկատմամբ կիրառվող հարկադրանքի միջոցների կատարման, դրանց կրման կարգն ու պայմանները, քրեակատարողական հիմնարկների համակարգը, ինչպես նաև կալանավորված անձանց և դատապարտյալների իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման հետ կապված հարաբերությունները ենթարկված են որոշակի իրավական կարգավորման:

Նշված հարցերի վրա իրենց կարգավորիչ ազդեցությունը տարածող հիմնական ներպետական օրենսդրական ակտերի թվում պետք է առանձնացնել ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքը, «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքը, ինչպես նաև «Քրեակատարողական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքը: Այս ոլորտում գործում են նաև մի շարք ենթաօրենսդրական ակտեր՝ ՀՀ կառավարության որոշումներ և ՀՀ արդարադատության նախարարի հրամաններ, որոնք ուղղված են հիշյալ օրենսդրական ակտերի պահանջների իրացման ապահովմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունում կալանավորված անձինք և դատապարտյալները պահվում են ՀՀ արդարադատության նախարարության ենթակայությամբ գործող քրեակատարողական հիմնարկներում:

Համաձայն «Քրեակատարողական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ քրեակատարողական հիմնարկներ են ուղղիչ հիմնարկները և կալանավորվածներին պահելու վայրերը:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքը սահմանում է քրեական պատիժներ կատարելու և պատժի կատարման հետ միացված բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոցներ կիրառելու և կրելու կարգն ու պայմանները, դատապարտյալների ուղղման համար անհրաժեշտ պայմանները, նրանց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության երաշխիքները:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 99-րդ հոդվածով են սահմանվում դատապարտյալներին պահելու համար նախատեսված ուղղիչ հիմնարկների տեսակները, որոնք ըստ մեկուսացվածության աստիճանների, լինում են.

- 1) բաց ուղղիչ հիմնարկ.
- 2) կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկ.
- 3) կիսափակ ուղղիչ հիմնարկ.
- 4) փակ ուղղիչ հիմնարկ.
- 5) բուժական ուղղիչ հիմնարկ:

Բաց ուղղիչ հիմնարկներում պահվում են անզգուշությամբ կատարված հանցագործության համար որոշակի ժամկետով ազատազրկման դատապարտված, իսկ կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկներում՝ դիտավորյալ ոչ մեծ, միջին ծանրության կամ ծանր հանցագործության համար առաջին անգամ որոշակի ժամկետով ազատազրկման դատապարտված անձինք: Կիսափակ ուղղիչ հիմնարկները նախատեսված են առանձնապես ծանր հանցագործության համար տասը տարուց պակաս ժամկետով առաջին անգամ դատապարտվելու կամ ռեցիդիվի կամ վտանգավոր ռեցիդիվի դեպքերի համար: Փակ ուղղիչ հիմնարկները սահմանված են առանձնապես ծանր հանցագործության համար տասը տարուց ավելի ժամկետով կամ ցմահ ազատազրկման դատապարտվելու, ինչպես նաև առանձնապես վտանգավոր ռեցիդիվի դեպքերի համար (ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 100-րդ հոդվածի 2-րդ մաս):

Ինչ վերաբերում է այն անձանց, ում նկատմամբ դատարանի որոշմամբ խափանման միջոց է ընտրված կալանքը, ապա նրանց կալանքի տակ պահելու ընդհանուր սկզբունքները, պայմանները եւ կարգը, կալանավորված անձանց իրավունքները, դրանց ապահովման երաշխիքները, նրանց պարտականությունները, ինչպես նաեւ արգելանքից եւ կալանքից ազատելու կարգը սահմանվում են «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքով:

ՀՀ արդարադատության նախարարության համակարգում գործող քրեակատարողական հիմնարկների տեսակները, դրանց լրակազմերը, ինչպես նաև կալանավորվածների և դատապարտյալների համար մեկ անձի հաշվարկով բնակելի տարածքները սահմանվում են ՀՀ արդարադատության նախարարի 2008 թվականի մայիսի 27-ի թիվ 41-Ն հրամանով:

Ըստ այդ հրամանի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործում են «Նուբարաշեն», «Էրեբունի», «Վարդաշեն», «Դատապարտյալների հիվանդանոց»,

«Երևան-Կենտրոն», «Արմյան», «Սևան», «Արթիկ», «Կոշ», «Վանաձոր», «Հրազդան», «Գորիս» և «Մեղրի» քրեակատարողական հիմնարկները:

Ուղղիչ հիմնարկների տեսակների հետ կապված պետք է նշել, որ քրեակատարողական հիմնարկներ կատարած այցելությունները ցույց են տվել, որ ՀՀ քրեակատարողական օրենսդրության խախտմամբ կիսափակ ուղղիչ հիմնարկի պայմաններ ոչ բոլոր քրեակատարողական հիմնարկներում է ապահովված: Պատասպարտյալները պահվում են կա՛մ կիսաբաց («Կոշ», «Սևան» քրեակատարողական հիմնարկներ) կա՛մ փակ ուղղիչ հիմնարկի համար նախատեսված պայմաններում («Նուբարաշեն», «Արթիկ» քրեակատարողական հիմնարկներ): Օրինակ՝ խորհրդային տարիներից մնացած ու դեռևս չվերակառուցված «Կոշ» և «Սևան» քրեակատարողական հիմնարկների կիսափակ տեսակի ուղղիչ հիմնարկների դատապարտյալները պահվում են այսպես կոչված «հանրակացարանային» պայմաններում՝ կացարաններում ունենալով մինչև 50 դատապարտյալներ, ինչն առավել բնորոշ է կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկների համար սահմանված պայմաններին: Մինչդեռ, ըստ ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 105-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ կիսափակ ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալը պետք է պահվի մինչեւ վեց մարդու համար նախատեսված մեկուսացված խցում: Բացի այդ, նշված հիմնարկներում դատապարտյալներին տրված է ողջ օրվա ընթացքում ազատ տեղաշարժվելու հնարավորություն, ինչի հետևանքով խախտվում է օրենսդրական պահանջն այն մասին, որ կիսափակ ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալը կարող է տեղաշարժվել առնվազն երեք ժամ տևողությամբ ցերեկային որոշակի ժամերին՝ ուղղիչ հիմնարկի՝ այդ նպատակով նախատեսված տարածքի սահմաններում (ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 105-րդ հոդվածի 2-րդ մաս):

Գերբնակեցման խնդիրը

Կալանավորված անձանց և դատապարտյալների բնակեցման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորված են ինչպես միջազգային, այնպես էլ ՀՀ ներպետական իրավական ակտերով:

Այսպես, համաձայն 1955 թվականի օգոստոսի 30-ի ՄԱԿ-ի՝ Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 63-րդ կետի 3-րդ և 4-րդ ենթակետերի՝ ցանկալի է, որ հիմնարկում պահվող բանտարկյալների թիվը շատ մեծ չլինի, որպեսզի նրանց հանդեպ հնարավոր լինի կիրառել անհատական մոտեցում: Որոշ երկրներում համարում են, որ նմանատիպ հիմնարկների բնակչությունը 500 մարդուց չպետք է գերազանցի: Բաց հիմնարկներում պետք է պահել որքան հնարավոր է քիչ բանտարկյալ: Մյուս կողմից, բանտերը պետք է ունենան համապատասխան չափեր, որպեսզի նրանցում հնարավոր լինի պատշաճ միջոցներ և սպասարկում ապահովել³:

Նմանատիպ տրամաբանությամբ են կառուցված նաև Եվրախորհրդի նախարարների կոմիտեի 1987 թվականի փետրվարի 12-ի թիվ R (87)3 հանձնարարականով հաստատված Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնները: Դրանցում, մասնավորապես, խոսվում է դատապարտյալի պահման վայրի ողջամիտ տարածության մասին (15-րդ կետ):

Ազատությունից զրկված անձանց պահման վայրերի գերբնակեցման բացառման, ինչպես նաև բնակելի տարածության սահմանված չափի պահպանման անհրաժշտության մասին դեռ 2006 թվականին նշվել է նաև Խոշտանգումների և անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի և պատժի կանխարգելման Եվրոպական կոմիտեի՝ ՀՀ կատարած այցելության արդյունքում կազմված՝ ՀՀ կառավարությանն ուղղված զեկույցում⁴:

Քրեակատարողական հիմնարկներում կալանավորված անձանց և դատապարտյալների բնակեցմանը վերաբերող նշված միջազգային իրավադրույթները ՀՀ օրենսդրության մեջ ստացել են իրենց արտացոլումը:

³ Այս հարցը կարևորվում է նաև Բանտային բարեփոխումների միջազգային կազմակերպության մեկնաբանություններում (տե՛ս, <http://www.penalreform.org/making-standards-work-cn.html>):

⁴ <http://www.cpt.coe.int/documents/arm/2007-47-inf-eng.pdf>:

Այսպես, ըստ ՀՀ քրեակատաղորական օրենսգրքի՝ բաց ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալը պահվում է մինչև տասը, իսկ կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկում՝ մինչև վեց մարդու համար նախատեսված բնակելի կացարանում: Կիսափակ ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալը պահվում է մինչև վեց, իսկ փակ ուղղիչ հիմնարկում՝ մինչև չորս մարդու համար նախատեսված մեկուսացված խցում: Վերջին դեպքում հիմնարկի պետի պատճառաբանված որոշմամբ դատապարտյալը կարող է խցում պահվել միայնակ: Բուժական ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալը պահվում է Քրեակատարողական օրենսգրքով և իրավական այլ ակտերով կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկի համար նախատեսված պայմաններում, բացառությամբ Քրեակատարողական օրենսգրքով և իրավական այլ ակտերով բուժական ուղղիչ հիմնարկի համար նախատեսված առանձնահատկությունների: Բուժական ուղղիչ հիմնարկում կարող է ստեղծվել առանձնացված ստորաբաժանում կամ կացարան կամ խուց՝ դատապարտյալներին տարբեր մեկուսացվածության աստիճաններով պահելու նպատակով (ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 103-107-րդ հոդվածներ):

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 73-րդ հոդվածը սահմանում է, որ ուղղիչ հիմնարկում մեկ դատապարտյալին հատկացվող բնակելի տարածության չափը չի կարող պակաս լինել չորս քառակուսի մետրից: Նույնպիսի պահանջ բովանդակում են նաև «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդվածը, ինչպես նաև ՀՀ արդարադատության նախարարի 2008 թվականի մայիսի 27-ի թիվ 41-Ն հիշատակված հրամանի 1-ին կետը: Ընդ որում, այս հրամանով նախատեսվում են նաև քրեակատարողական հիմնարկների լրակազմերը ինչպես կալանավորվածների, այնպես էլ դատապարտյալների համար:

Կատարված այցելությունները, սակայն, ցույց են տվել, որ վերոգրյալ պահանջները գործնականում ոչ միշտ են ապահովվում: Մասնավորապես, պարզվել է, որ «Նուբարաշեն», «Վարդաշեն» և «Էրեբունի» քրեակատարողական հիմնարկները գտնվում են գերբնակեցված վիճակում: ՀՀ արդարադատության նախարարի հիշատակված հրամանով «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի լրակազմը սահմանվել է 840 մարդ, մինչդեռ 2009 թվականի մայիս ամսվա դրությամբ այդ հիմնարկում փաստացի գտնվել է 1060 մարդ: «Էրեբունի» քրեակատարողական հիմնարկի լրակազմը նախատեսված է մինչև 391 մարդ,

սակայն նույն ժամանակահատվածում այդ հիմնարկում գտնվողների իրական թիվը եղել է 572 մարդ: Ինչ վերաբերում է «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկին, ապա դրանում նախատեսված 154 մարդու փոխարեն փաստացի եղել է 156:

Յուրաքանչյուր կալանավորվածին կամ դատապարտյալին հատկացվող բնակելի տարածության չափի ակնհայտ խախտման մասին են վկայում, օրինակ, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկում ստեղծված պայմանները: Այդ հիմնարկում գտնվող կալանավորվածների ու դատապարտյալների հետ հանդիպման ընթացքում վերջիններս հայտնել են, որ մինչև 8 հոգու համար նախատեսված խցերում, գերբնակեցվածության պատճառով, պահվում է մինչև 15-16 դատապարտյալ: Դրա համար էլ իրենք ստիպված են լինում քնել հերթափոխով:

«Էրեբունի» քրեակատարողական հիմնարկի կիսաբաց տեսակի ուղղիչ հիմնարկի կացարաններում, կախված կացարանի տարածքից, միաժամանակ պահվում են 20-40 դատապարտյալներ: Այս դեպքում էլ ակնհայտորեն չի պահպանվում ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 104-րդ հոդվածի 1-ին մասի պահանջն այն մասին, որ կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալները պետք է պահվեն մինչև 6 մարդու համար նախատեսված բնակելի կացարաններում:

Սանիտարահիգիենիկ վիճակը

Քրեակատարողական հիմնարկների սանիտարահիգիենիկ վիճակի պահպանման հետ կապված պահանջներ են բովանդակում ինչպես միջազգային, այնպես էլ ՀՀ ներպետական իրավական ակտերը:

Մասնավորապես, ըստ Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 15-րդ կետի՝ այն վայրերը, որտեղ պահվում են բանտարկյալները, պետք է համապատասխանեն սանիտարիայի և հիգիենայի պահանջներին՝ կլիմայական պահանջների խիստ հաշվառմամբ, հատկապես, երբ հարցը վերաբերում է օդափոխությանը, լուսավորությանը և ջեռուցմանը: Համաձայն նույն կանոնների 17-րդ և 19-րդ կետերի՝ սանիտարական հարմարանքները և դրանց հասանելիությունը պետք է լինեն այնպիսին, որ յուրաքանչյուր բանտարկյալ ցանկացած պահ կարողանա հոգալ իր բնական կարիքները մաքրության պայմաններում: Բոլոր

հիմնարկները պետք է լինեն պատշաճ վիճակում և մաքուր: 21-րդ կետը սահմանում է, որ ելնելով հիգիենիկ պահանջներից և նրանից, որ բանտարկյալները պետք է ունենան արժանապատիվ տեսք և պահպանեն հարգանք իրենց նկատմամբ, պետք է նախատեսել մազերի ու մորուքի համար հոգ տանելու համար անհրաժեշտ պայմաններ: Տղամարդկանց տրվում է կանոնավոր սափրվելու հնարավորություն:

Նույնպիսի դրույթներ են նախատեսված նաև Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոններով:

Անազատության մեջ անձանց պահման վայրերի սանիտարահիգիենիկ վիճակի պահպանմանը վերաբերող հիշատակված միջազգային պահանջները արտացոլվել են ՀՀ ներպետական օրենսդրության մեջ:

Այսպես, ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 54-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ դատապարտյալն ապահովվում է առողջության պահպանման համար անհրաժեշտ սանիտարահիգիենիկ պայմաններով՝ զինծառայողների համար սահմանված չափանիշներով: Ըստ նույն օրենսգրքի 73-րդ հոդվածի՝ ուղղիչ հիմնարկում դատապարտյալին հատկացված բնակելի տարածքը պետք է համապատասխանի ընդհանուր բնակելի տարածքների համար սահմանված շինարարական և սանիտարահիգիենիկ չափանիշներին, ինչպես նաև ապահովի նրա առողջության պահպանումը:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 83-րդ հոդվածով դատապարտյալի առողջության պահպանմանն ուղղված սանիտարահիգիենիկ և հակահամաճարակային միջոցառումները չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու համար պատասխանատվություն է կրում ուղղիչ հիմնարկի վարչակազմը:

«Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդվածը պահանջում է կալանավորված անձանց համար ստեղծել սանիտարահիգիենիկ պայմաններ: Նույն օրենքի 21-րդ հոդվածը սահմանում է. «...կալանավորվածներին պահելու վայրի վարչակազմերն ապահովում են...կալանավորված անձանց առողջության պահպանմանն ուղղված սանիտարահիգիենիկ և հակահամաճարակային պահանջների կատարումը: ...կալանավորված անձը պետք է հնարավորություն ունենա մարդկային արժանապատվությունը չնվաստացնող պայմաններում բավարարել իր սանիտարահիգիենիկ պահանջները»:

ՀՀ կառավարության 2006 թվականի օգոստոսի 3-ի «Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարության քրեակատարողական ծառայության՝ կալանավորվածներին պահելու վայրերի և ուղղիչ հիմնարկների ներքին կանոնակարգը հաստատելու մասին» թիվ 1543-Ն որոշման (այսուհետ՝ Կանոնակարգ) 88-րդ կետը սահմանում է, որ նույնիսկ անձնական խուզարկությունը կատարվում է անձի պատիվն ու արժանապատվությունը չտուճահարելու սկզբունքով՝ պահպանելով սանիտարահիգիենիկ նորմերը:

Այս ոլորտը կանոնակարգող կարևոր իրավական ակտ է նաև ՀՀ կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 10-ի թիվ 413-Ն որոշումը, որով հաստատված են ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներում պահվող անձանց անկողնային և հիգիենիկ պարագաների չափաբաժինները և դրանց շահագործման ժամկետները:

Չնայած վերը նշվածին, ՀՀ արդարադատության նախարարության գրեթե բոլոր քրեակատարողական հիմնարկները, ուր կատարվել է այցելություն, գտնվել են սանիտարահիգիենիկ անընդունելի վիճակում:

Մասնավորապես, այդ քրեակատարողական հիմնարկների (բացառությամբ «Հրազդան» քրեակատարողական հիմնարկի) ճաշասրահները, բաղնիքները, լվացքատները, զուգարանները և մյուս կոմունալ-կենցաղային օբյեկտները սանիտարահիգիենիկ տեսանկյունից անմխիթար վիճակում են և ենթակա են կապիտալ վերանորոգման:

Վերանորոգման կարիք ունեն նաև «Նուբարաշեն», «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկների որոշ խցեր, «Սևան» քրեակատարողական հիմնարկի բոլոր կացարանները, ինչպես նաև «Աբովյան» քրեակատարողական հիմնարկի անչափահաս դատապարտյալներին պահելու մասնաշենքը:

Սանիտարահիգիենիկ վիճակի ապահովման տեսանկյունից անընդունելի պայմաններ են արձանագրվել նաև քրեակատարողական հիմնարկների պատժախցերում: Դրանց թվում հատկապես պետք է առանձնացնել «Նուբարաշեն» և «Հրազդան» քրեակատարողական հիմնարկները: Վերջիններիս պատժախցերը գտնվում են կիսանկուղային հարկերում, ինչի հետևանքով պատժախցերը չափազանց խոնավ են, խիստ անբավարար է դրանց բնական լուսավորությունը: Սանիտարահիգիենիկ անբավարար պայմանների առկայությանը նպաստում է նաև

այն, որ այստեղ առանձնացված չեն սանհանգույցները: «Սևան» քրեակատարողական հիմնարկի պատժախցերը թեև գտնվում են առանձին մասնաշենքում, սակայն դրանցում բավարար վիճակում չէ բնական լուսավորությունը, բոլոր պատժախցերը հակասանիտարական և հակահիգիենիկ վիճակում են:

Պատժախցերի հետ կապված նման վիճակը չի համապատասխանում նախևառաջ միջազգային չափանիշներին: Սասնավորապես, Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 21-րդ կետը, ինչպես նաև Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 37-րդ կետը կտրականապես արգելում են կարգապահական զանցանքների համար՝ որպես ներգործության միջոց չլուսավորվող մենախցում տեղավորելը: Իսկ Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 38.1-րդ կետը հնարավորություն է ընձեռնում բանտարկյալին տեղավորել ֆիզիկական կամ հոգեկան առողջության համար վտանգավոր կարգապահական մենախցում միայն պայմանով, եթե բժշակական հետազոտումից հետո բժիշկը գրավոր կհավաստի, որ տվյալ բանտարկյալի առողջական վիճակը կարող է թույլ է տալ նման ներգործության միջոցի կրում:

Բոլոր քրեակատարողական հիմնարկներն ունեն փայտե հատակներ, բացառությամբ «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի: Դրա հետ միասին, առողջության պահպանման համար անհրաժեշտ սանիտարահիգիենիկ պայմանների առումով բացասական պետք է գնահատել, օրինակ, այն, որ «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի անորակ շինարարության պատճառով հատակի տախտակների միջև առաջացել են ճեղքեր, որտեղից, ըստ դատապարտյալների, խցեր են անցնում տարբեր միջատներ ու կարիճներ:

Սանիտարահիգիենիկ տեսանկյունից բացասական պետք է գնահատել նաև այն, որ, ինչպես ցույց են տվել կատարված դիտարկումները, շատ քրեակատարողական հիմնարկներ (օրինակ՝ «Նուբարաշեն», «Գորիս» քրեակատարողական հիմնարկները) չունեն օդափոխման որակյալ համակարգեր, ինչն էլ առաջ է բերում կալանավորված անձանց ու դատապարտյալների դժգոհությունը: Ընդ որում, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի խցերի օդափոխման համակարգի անբավար վիճակի մասին նշվել է նաև Բանտային բարեփոխումների միջազգային կազմակերպության և վերջինիս գործընկերների «Ցմահ ազատագրվումը և այդ

պատժի կրման պայմանները Չարավային Կովկասի երկրներում» վերտառությամբ 2009 թվականի համատեղ զեկուլյցում⁵:

Հիգիենայի պահպանման առումով՝ առանձին խնդիրներ կապված են նաև մահմեդական կրոնը դավանող կալանավորվածների ու դատապարտյալների հետ: Օրինակ՝ «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկում պատիժ կրող օտարերկրյա մահմեդական դատապարտյալները (հատկապես փակ և կիսափակ ուղղիչ հիմնարկներում), ելնելով կրոնական համոզմունքներից, իրենց բնական կարիքները հոգալուց հետո կատարում են լվացումներ, ինչը խիստ բացասական է ընդունվում խցում գտնվող քրիստոնյա դատապարտյալների կողմից և հաճախ առաջ է բերում կոնֆլիկտային իրավիճակներ:

Պետք է նշել, որ քրեակատարողական հիմնարկներում առկա սանիտարահիգիենիկ անընդունելի պայմանները հաճախ պայմանավորված են լինում նաև կալանավորվածների կամ դատապարտյալների վարքագծով: Վերջիններս ոչ միայն չեն ձգտում բարելավել այդ վիճակը, այլև իրենք են նպաստում դրա ստեղծմանը:

Մինչդեռ, սանիտարահիգիենիկ վիճակի պահպանման պարտականություն կրում են նաև կալանավորվածներն ու դատապարտյալները: Այսպես, Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 20-րդ կետը բանտարկյալներին պարտավորեցնում է կատարել անձնական հիգիենայի պահանջները: Կանոնակարգը կալանավորված անձանց և դատապարտյալների վարքագծի կանոնները թվարկելիս նախատեսում է, որ կալանավորվածներին պահելու վայրի խցում սանիտարահիգիենիկ կանոնների պահպանման համար սահմանվում է հերթապահություն (21-րդ կետ):

⁵ <http://www.penalreform.org/pri-report-on-treatment-and-conditions-of-prisoners-serving-life-in-south-cau.html>:

Սնունդը

Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 25.1-րդ կետն ուղղակիորեն պահանջում է, որպեսզի ազատությունից զրկման վայրերում սնունդը լինի պատշաճ կերպով պատրաստված:

Ըստ Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 20-րդ կետի՝ բանտային հիմնարկը պետք է սովորական ժամին յուրաքանչյուր բանտարկյալի ապահովի նրա առողջությունն ու ուժերը պահպանելու համար բավականաչափ սննդարար, լավորակ, լավ պատրաստված ու մատուցված սնունդով: Յուրաքանչյուր բանտարկյալ պետք է խմելու ջուր ունենա, երբ զգա դրա անհրաժեշտությունը:

Այս պահանջները ենթադրում են, որ քրեակատարողական հիմնարկներում պետք է աշխատանքի ընդունվեն սննդի պատրաստման համար պատասխանատու այնպիսի անձինք, որոնք կունենան համապատասխան որակավորում: Ավելին, բոլոր հիմնարկների խոհանոցային և խոհարարական պայմանները պետք է համապատասխանեն ժամանակակից պայմաններին և բժշկական պահանջներին:

Դատապարտյալներին պատիժը կրելու ընթացքում անհրաժեշտ սննդով ապահովելու հետ կապված հարցերը կանոնակարգվում են ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 76-րդ հոդվածով. «1. Դատապարտյալը պատիժը կրելու ընթացքում ապահովվում է օրգանիզմի կանոնավոր կենսագործունեության համար անհրաժեշտ սննդով, որի օրական միջին չափաբաժինները սահմանում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը: 2. Սննդի որակը և սննդարարությունը սահմանված չափաբաժիններից որևէ կերպ պակասեցնելը, այդ թվում՝ որպես տույժի միջոց, արգելվում է: 3. Հղի, կերակրող մայր, անչափահաս կամ հիվանդ դատապարտյալն ապահովվում է հավելյալ սննդով, որի չափաբաժինները սահմանում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը: 4. Դատապարտյալը պետք է ապահովված լինի խմելու ջրով»:

Կալանավորվածներ համար նույնաբնույթ պահանջներից գատ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 19-րդ հոդվածը սահմանում է. «...կալանավորված անձն իր միջոցներով կարող է ձեռք բերել սնունդ և անհրաժեշտ ու չարգելված առարկաներ: Սննդամթերք եւ առաջին

անհրաժեշտության առարկաներ ձեռք բերելու կարգը սահմանվում է ներքին կանոնակարգով: ...կալանավորված անձի կողմից սննդի ընդունումից հրաժարվելու դեպքում...կալանավորվածներին պահելու վայրի պետք կամ նրան փոխարինող անձը պարտավոր է պարզել դրա պատճառները և այդ մասին հայտնել քրեական վարույթն իրականացնող, ինչպես նաև հսկողություն և վերահսկողություն իրականացնող մարմիններին: Սննդի ընդունումից հրաժարվելու փաստը չի կասեցնում...կալանավորված անձին այլ վայրեր տեղափոխելը և դատավարական գործողությունների մասնակցելը: Անհրաժեշտության դեպքում փոխադրումը կարող է իրականացվել բուժաշխատողի ուղեկցությամբ»:

ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներում պահվող անձանց սննդի օրական միջին չափաբաժինները հաստատված են ՀՀ կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 10-ի թիվ 413-Ն որոշմամբ:

Թե՛ իրականացված դիտարկումներով, թե՛ ազատագրվածներից ստացված տեղեկատվությամբ՝ քրեակատարողական հիմնարկի կողմից տրամադրվող սնունդը միատեսակ է, չի ապահովվում դրա բազմազանությունը: Չնայած ՀՀ կառավարության նշված որոշմամբ սննդի սահմանված չափաբաժինների ցանկում ընդգրկված է նաև միրգ, սակայն այցելությունների ընթացքում երբեք չի արձանագրվել դրա առկայությունը:

Դիտարկված հիմնարկներից միայն «Հրազդան» և «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկներում են դատապարտյալների և կալանավորվածների սնունդը պատրաստում քաղաքացիական խոհարարները, և այդ հիմնարկներում պահվող անձինք գոհ են սննդի որակից: Մյուս բոլոր հիմնարկներում խոհարարները դատապարտյալներ են, որոնք չունեն համապատասխան կրթություն և աշխատանքային փորձ: Այդ պատճառով դատապարտյալների մեծ մասը դժգոհ է պատրաստվող ճաշերի որակից: Վերը նշված հիմնարկների ճաշարաններում դիտարկումներ կատարելիս նկատվել է, որ խոհանոցում աշխատող դատապարտյալներն իրենց համար առանձին են պատրաստում ճաշեր:

ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներից, օրինակ, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկում տրվող սննդի

միատեսակության, դրա ոչ բավարար որակի, հիմնարկի տարածքում գործող խանութում վաճառվող սննդամթերքի ոչ մատչելի զանգվածների մասին նշվել է նաև Բանտային բարեփոխումների միջազգային կազմակերպության և վերջինիս գործընկերների 2009 թվականի հիշատակված զեկույցի Հայաստանին վերաբերող հատվածում⁶:

Խնդրահարույց է նաև կրոնական համոզմունքներով որոշակի սնունդ չընդունող ազատազրկվածների սնվելու հարցը: Օրինակ՝ «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկում պահվում են ազգությամբ իրանցիներ, որոնց կրոնական համոզմունքներով արգելվում է սննդի մեջ խոզի միս օգտագործել և այն օրերին, երբ ճաշը պատրաստվում է խոզի մսով, նրանք հրաժարվում են ճաշից:

Հակառակ դրան, Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 25.1-րդ կետը սահմանում է, որ սննդի հարցում դատապարտյալներին պահելու վայրի վարչակազմը պետք է հաշվի առնի նրանց կրոնական և մշակութային առանձնահատկությունները: Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 6-րդ կետը նույնպես պահանջում է հարգել հիմնարկի բնակչության այս կամ այն խմբին պատկանող բանտարկյալների կրոնական համոզմունքներն ու բարոյական նախադրույթները:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ օրենսդրությանն, ապա ինչպես «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքը, այնպես էլ Կանոնակարգը կալանավորների և դատապարտյալների համար միայն նախատեսում են իրենց կրոնը դավանելու հնարավորություն (կազմակերպել կրոնական ծիսակատարություններ, օգտվել պաշտամունքի առարկաներից և հոգևոր զրականությունից և այլն): Սակայն սննդի հարցում որևէ պահանջ նշված իրավական ակտերը չեն բովանդակում, ինչն էլ գործնականում հանգեցնում է նկարագրված բարդությունների:

⁶ <http://www.penalreform.org/pri-report-on-treatment-and-conditions-of-prisoners-serving-life-in-south-cau.html>:

Բուժսպասարկումը

Անազատության մեջ գտնվող անձանց բուժսպասարկմանն առնչվող հարցերը կարևոր տեղ են զբաղեցնում միջազգային փաստաթղթերում. թե՛ Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնները, թե՛ Եվրոպական (պենիտենցիար) բանտային կանոնները լայն երաշխիքներ են ապահովում նշված հարցում:

Մասնավորապես, Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 22-րդ կետը սահմանում է, որ բանտի հիվանդանոցները պետք է ունենան սարքեր, կայանքներ և դեղամիջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են հիվանդների պատշաճ խնամքի և նրանց բուժման համար, ինչպես նաև բավականաչափ որակյալ անձնակազմ: Ըստ նույն կանոնների 24-րդ և 25-րդ կետերի՝ բանտ ընդունելիս, եւ հետագա անհրաժեշտության դեպքում, յուրաքանչյուր բանտարկյալի պետք է ենթարկել բժշկական քննության, պարզելու համար նրա մարմնական եւ հոգեկան առողջությունը: Բանտարկյալների մարմնական և հոգեկան առողջության մասին պարտավոր է հոգ տանել բժիշկը, որը պետք է ամեն օր ընդունի կամ այցելի հիվանդներին, նրանց, ովքեր գանգատվում են հիվանդությունից, ինչպես նաև նրանց, ում հանդեպ հատուկ ուշադրություն է անհրաժեշտ:

Բուժսպասարկման առնչությամբ ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 12-րդ հոդվածը դատապարտյալի հիմնական իրավունքների շարքում առանձնացնում է նաև վերջինիս՝ առողջության պահպանման, այդ թվում՝ բավարար սնունդ, բժշկական օգնություն ստանալու իրավունքը: Այնուհետև, նույն օրենսգրքով նախատեսվում են նշված իրավունքի իրականացմանն ուղղված երաշխիքներ:

Ըստ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 13-րդ հոդվածի՝ կալանավորված անձն ունի առողջության պահպանման, այդ թվում՝ բավարար սնունդ, անհետաձգելի բժշկական օգնություն ստանալու, ինչպես նաև իր ընտրած բժշկի կողմից իր դրամական միջոցների հաշվին զննվելու իրավունք:

Գործնականում կալանավորված անձանց ու դատապարտյալների բուժսպասարկումը կազմակերպելու նպատակով բոլոր քրեակատարողական

հիմնարկներում ստեղծված են բուժմասեր: Բացի այդ, քրեակատարողական համակարգում գործում է նաև «Դատապարտյալների հիվանդանոց» քրեակատարողական հիմնարկը, ուր տեղափոխվում են ազատությունից զրկված այն անձինք, որոնց բուժումը բուժմասի պայմաններում հնարավոր չէ:

Քրեակատարողական հիմնարկի բուժմասի բժիշկները քրեակատարողական ծառայողներ են և գտնվում են հիմնարկի ղեկավարության ենթակայության տակ, ուստի խնդիրներ են առաջանում նաև բուժանձնակազմի անկախության և օբյեկտիվության հետ կապված: Դա հատկապես ակնառու է դառնում այն ժամանակ, երբ հիմնարկում պահվող անձանց նկատմամբ քրեակատարողական հիմնարկի աշխատակիցների կողմից կիրառվում է ֆիզիկական ուժ կամ անհրաժեշտություն է առաջանում նրանց տեղափոխել քաղաքացիական հիվանդանոց:

Քրեակատարողական հիմնարկներում բուժանձնակազմի հաստիքները, կախված հիմնարկի մեծությունից, բավական տարբեր են («Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկ՝ 2 հաստիք, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկ՝ 26 հաստիք): Գրեթե բոլոր հիմնարկներն ունեն հաստիքների համալրման խնդիր: Բացի դրանից, լուրջ խնդիր է հաստիքների համալրումը որակյալ մասնագետներով (օրինակ՝ շատ քիչ թիվ են կազմում բժիշկ թերապևտները): Օրինակ՝ «Սևան» քրեակատարողական հիմնարկի բուժմասի հաստիքներից համալրված է միայն մեկը՝ կրտսեր բուժ աշխատողինը (ֆելդշեր), մնացած 6 բժիշկների հաստիքները թափուր են: Դրանում պահվող անձանց բուժսպասարկումը կազմակերպելու նպատակով շաբաթը մեկ անգամ մի քանի ժամով բժիշկներ են գալիս «Դատապարտյալների հիվանդանոց» քրեակատարողական հիմնարկից:

Եվ սա այն դեպքում, երբ Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 26.1-րդ կետն ուղղակիորեն պահանջում է ուղղիչ հիմնարկում ընդհանուր մասնագիտացման գոնե մեկ բժշկի առկայությունը: Ավելին, Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 22-րդ կետը սահմանում է, որ ամեն հիմնարկ իր տրամադրության տակ պետք է ունենա գոնե մեկ որակյալ, հոգեբուժության բնագավառում գիտակ բուժաշխատող: Իսկ նույն կանոնների 25-րդ կետը նախատեսում է բժշկի կողմից հիվանդ բանտարկյալներին ամենօրյա այցելություն:

Ըստ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 21-րդ հոդվածի՝ կալանավորվածներին պահելու վայրում պետք է աշխատի ընդհանուր մասնագիտացում ունեցող առնվազն մեկ բժիշկ:

Տեղին է հիշատակել, որ Բանտային բարեփոխումների միջազգային կազմակերպության և վերջինիս գործընկերների վերը նշված զեկույցի Հայաստանի վերաբերող հատվածում նշվել են, մասնավորապես, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի ցմահ ազատազրկման դատապարտված անձանց բողոքներն այն մասին, որ քրեակատարողական հիմնարկում առկա է դեղամիջոցների և բժշկական սարքավորումների պակաս, գոյություն չունի մասնագիտացված բժշկական օգնություն⁷:

Նման պայմաններում, իհարկե, անհնար է խոսել կալանավորվածների և դատապարտյալների՝ հիշյալ ակտերով սահմանված որակյալ բժշկական սպասարկման մասին:

Կապն ընտանիքի և արտաքին աշխարհի հետ

Արտաքին աշխարհի հետ կապի ապահովմանն առնչվող հարցերը առանձնակիորեն կարևորվում են դրանց վերաբերող միջազգային փաստաթղթերում:

Մասնավորապես, Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 37-րդ կետը, իբրև ընդհանուր կանոն, սահմանում է, որ բանտարկյալներին պետք է հնարավորություն տալ ինչպես գրագրության կարգով, այնպես էլ այցելությունների ընթացքում, կանոնավոր ժամանակահատվածների ընդմիջումով և հարկ եղած վերահսկողության տակ կապ պահպանել իրենց ընտանիքների և անբասիր վարկ ունեցող ընկերների հետ: Նույնպիսի պահանջներ է բովանդակում նաև Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 43.1-րդ կետը:

Դատապարտյալների կապն ընտանիքի և արտաքին աշխարհի հետ կանոնակարգված է Քրեակատարողական օրենսգրքի 92 հոդվածով, իսկ

⁷ <http://www.penalreform.org/pri-report-on-treatment-and-conditions-of-prisoners-serving-life-in-south-cau.html>:

կալանավորված անձանց կապն ընտանիքի և արտաքին աշխարհի հետ՝ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 17 հոդվածով: Այս հոդվածներով սահմանվում է, որ ընտանիքի և արտաքին աշխարհի հետ կապն ապահովելու նպատակով հիմնարկներում պետք է ստեղծվեն կարճատև տեսակցության սենյակներ, կապի հնարավոր միջոցների հանգույցներ, լրատվական միջոցներից օգտվելու հնարավոր պայմաններ, իսկ դատապարտյալների համար՝ նաև երկարատև տեսակցության սենյակներ:

Ընդ որում, ՀՀ-ում կանոնակարգման ենթարկված չեն տեսակցության (թե՛ կարճատև, թե՛ երկարատև) սենյակների չափերը, դրանց կահավորանքը, որի պատճառով բոլոր քրեակատարողական հիմնարկների տեսակցությունների սենյակները տարբեր են: Այս առումով աչքի է ընկնում, օրինակ, «Նուբարաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի կարճատև տեսակցության սենյակը, որն ապակեպատ սրահ է, դատապարտյալներն ու կալանավորված անձինք իրենց տեսակցության եկած անձանց հետ խոսում են հեռախոսով, ինչը բացառում է նրանց անմիջական շփումը: Բացի այդ, միևնույն քրեակատարողական հիմնարկում կան ինչպես ոչնչով աչքի չընկնող, այնպես էլ այսպես կոչված «յուրքս» սենյակներ, որոնցից, սակայն, հիմնականում օգտվում են հիմնարկի «հանցավոր հեղինակությունները»:

Քրեակատարողական օրենսգրքի 92-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է. «Համատեղ բնակվելու իրավունքով և միայն մերձավոր ազգականների հետ երկարատև տեսակցություն տրամադրվում է երկու ամսվա ընթացքում առնվազն մեկ անգամ՝ մինչև երեք օր տևողությամբ: Երկարատև տեսակցություն տրամադրվում է նաև դատապարտյալի հետ ամուսնության մեջ չգտնվող այն անձի հետ, որի հետ դատապարտյալն ունի համատեղ երեխա»: Մինչդեռ, «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկն ընդհանրապես չունի երկարատև տեսակցության սենյակներ, դրանում պատիժ կրող դատապարտյալները չեն կարողանում օգտվել երկարատև տեսակցության իրենց իրավունքից:

Համաձայն՝ Կանոնակարգի 143-րդ կետի՝ «Մերձավոր ազգականների կամ այլ անձանց հետ տեսակցությունն անցկացվում է կալանավորվածներին պահելու վայրի կամ ուղղիչ հիմնարկի վարչակազմի հսկողությամբ՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի և դատապարտյալների համար նախատեսված երկարատև

տեսակցությունների»։ Բոլոր քրեակատարողական հիմնարկներում հսկողությունն իրականացվում է տեսանելիության սահմաններում՝ առանց խոսակցությունները լսելու։ Այս կանոնից բացառություն է կազմում «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկը, որտեղ կարճատև տեսակցությունը կազմակերպվում է փոքր սենյակում, և տեսակցության ողջ ընթացքում սենյակում գտնվում է քրեակատարողական մեկ ծառայող ու լսում ամբողջ խոսակցությունը։ Եվ դա չնայած այն բանին, որ տեսակցության սենյակի դռան վրա կա դիտանցք, որտեղից ամբողջ սենյակը հնարավոր է դիտել։

«Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմի կողմից հսկողության նման ձևը պատճառաբանվում է նրանով, որ դա արվում է այլ անձանց կողմից արգելված իրերի փոխանցումը բացառելու նպատակով⁸։ Նման պատճառաբանությունները, սակայն, չեն կարող արդարացված լինել, քանի որ Կանոնակարգի «Խուզարկություն, զննում և առգրավվում» վերտառությամբ 10-րդ գլուխը սահմանում է, որ արգելված իրերի, առարկաների և սննդամթերքի ներթափանցումը կանխելու համար տեսակցությունից առաջ և հետո քաղաքացիական անձինք ու ազատազրկվածները ենթակա են պարտադիր խուզարկության։

Բոլոր քրեակատարողական հիմնարկները ապահովված են քարտային հեռախոսներով, որոնցից օգտվելու հնարավորությունը սահմանված է Կանոնակարգի 180-րդ կետով։ Ըստ 182-րդ կետի՝ կալանավորված անձին կամ դատապարտյալին հեռախոսակապից օգտվելու հնարավորություն տրամադրվում է համապատասխանաբար կալանավորվածներին պահելու վայրի կամ ուղղիչ հիմնարկի պետի սահմանած ժամանակացույցով։ Այսինքն՝ Կանոնակարգը դրա համար հստակ ժամկետներ չի նախատեսում։ Նման կարգավորումը պատճառ է դարձել այն բանի, որ, օրինակ, «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկի

⁸ Ընդհանրապես «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկի հետ կապված պետք է նշել, որ թեև այն իրավական առումով գտնվում է ՀՀ արդարադատության նախարարության ենթակայության տակ, բայց փաստացի գործում է՝ որպես ՀՀ ազգային անվտանգության ծառայության մեկուսարան. հիմնարկը գտնվում է Ազգային անվտանգության ծառայության վարչական շենքում, չունի առանձին մուտք, սեփական անցագրային կետ, հիմնարկ մուտք գործելու թույլտվություն տալիս է Ազգային անվտանգության ծառայությունը։ Այս մասին նշվել է նաև ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներում և մարմիններում հասարակական վերահսկողություն իրականացնող հասարակական դիտորդների խմբի հաշվետվություններում, սակայն մինչ օրս իրավիճակը չի փոխվել։

դատապարտյալներն ու կալանավորված անձինք (լրակազմը՝ 60 մարդ) առավել քիչ են օգտվում հեռախոսակապից՝ 10 օրը մեկ անգամ:

Ուստի, նման իրավիճակներից խուսափելու նպատակով նշված հարցն անհրաժեշտ է սահմանել հենց Կանոնակարգով:

Այլ պայմաններ

ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներ կատարած այցելությունների ընթացքում ի հայտ են եկել այլ խախտումներ ևս:

Այսպես, Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 11.3-րդ կետը սահմանում է կալանավորված անձանց դատապարտյալներից առանձին պահելու անհրաժեշտության մասին պահանջներ: Նույնպիսի պահանջներ է բովանդակում նաև Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 8-րդ կետը:

Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 94-րդ կետը նաև նախատեսում է, որ ամբաստանյալներին հնարավորություն է տրվում օգտվել առանձին խցից, բացառությամբ այն հանգամանքների, որոնք դա դարձնում են անցանկալի:

ՀՀ գործող օրենսդրությամբ կալանավորվածների և դատապարտյալների պահման պայմանների հարցում նույնպես ցուցաբերված է տարբերակված մոտեցում: Այսինքն՝ այն անձանց նկատմամբ, ովքեր պատժի են դատապարտվել դատարանի դատավճռով, գործում են ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի նորմերը, իսկ կալանքը՝ որպես խափանման միջոց կիրառված անձանց նկատմամբ՝ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի դրույթները:

Մինչդեռ, գործնականում արձանագրվել են դեպքեր, երբ դատապարտյալների նկատմամբ կիրառվել են կալանավորվածների համար նախատեսված պայմաններ: Օրինակ՝ դիտարկումների ընթացքում պարզվել է, որ «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկի կիսաբաց ուղղիչ հիմնարկում պատիժ կրող դատապարտյալ Ա.Ա.-ն պահվել է կալանավորված անձանց հետ և նրա նկատմամբ

կիրառվել են կալանավորված անձանց պահելու պայմանները (զբոսանքի, հեռախոսազանգից օգտվելու հարցում և այլն):

Կատարված ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ օրենսդրական ոչ միանշանակ կարգավորման պատճառով գործնականում կարող են տեղ գտնել խնդիրներ՝ կապված կալանավորված անձանց միմյանցից անջատ պահելու հետ:

Այսպես, ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքի 68-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետը սահմանում է, որ դատարանների, իրավապահ, մաքսային և հարկային մարմինների աշխատող կամ նախկին աշխատող, պարտադիր կամ պայմանագրային զինվորական ծառայության սպայական կազմի զինծառայող կամ նախկին զինծառայող, ինչպես նաև ոստիկանության զինծառայող կամ նախկին զինծառայող դատապարտյալը մյուս դատապարտյալներից պահվում է անջատ:

Ըստ «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետի՝ դատարանների, իրավապահ, մաքսային և հարկային մարմինների աշխատող կամ նախկին աշխատող, ինչպես նաև ոստիկանության զորքերի զինծառայող կամ նախկին զինծառայող կալանավորված անձինք մյուսներից պահվում են անջատ:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն Քրեակատարողական օրենսգրքի, «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքը ՀՀ զինված ուժերում զինծառայող կամ նախկին զինծառայող կալանավորված անձանց անջատ պահելու հետ կապված որևէ պահանջ չի սահմանում:

Ուստի, ելնելով նշված հակասության վերացման անհրաժեշտությունից՝ կարծում ենք ՀՀ զինված ուժերի զինծառայողների պահման վերաբերյալ նմանատիպ դրույթ անհրաժեշտ է նախատեսել նաև «Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքում:

Կատարված այցելությունների ընթացքում բացահայտվել են նաև կալանավորվածների և դատապարտյալների զբոսանքի կազմակերպման, նրանց առաջարկությունների և դիմում-բողոքների ընդունման պահանջների խախտման դեպքեր:

Մասնավորապես, Կանոնակարգի 62-րդ կետն այս կապակցությամբ սահմանում է. «Կալանավորված անձը կամ փակ կամ կիսափակ ուղղիչ հիմնարկում պատիժ կրող դատապարտյալը իր ցանկությամբ կարող է դուրս չգալ զբոսանքի:

Կալանավորված անձի կամ դատապարտյալի զբոսանքից հրաժարվելու փաստն արձանագրվում է համապատասխան մատյանում»:

Ըստ Կանոնակարգի 173-րդ կետի՝ «Կալանավորվածներին պահելու վայրի կամ ուղղիչ հիմնարկի վարչակազմի ներկայացուցիչը կալանավորված անձից կամ դատապարտյալից վերցնելով նրա առաջարկությունները, դիմումները և բողոքները համապատասխան մատյանում կատարում է գրառում դրանք վերցնելու վերաբերյալ, որի մասին ստորագրում է նաև կալանավորված անձը կամ դատապարտյալը»:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Կանոնակարգի մեջբերված կետերի պահանջներն ընդհանրապես չեն պահպանվում «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկում. այստեղ նշված մատյաններն ընդհանրապես բացված չեն, ինչի մասին են վկայում նաև ազատությունից զրկված անձանց համապատասխան բողոքները:

Ինչպես Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնների 26-րդ կետը, այնպես էլ Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 15-րդ կետը սահմանում են պահանջներ ազատությունից զրկման վայրերի ջեռուցմանը վերաբերող պահանջներ:

Չակառակ դրան, ՀՀ գործող օրենսդրությունը քրեակատարողական հիմնարկների ջեռուցման հետ կապված պահանջներ չի նախատեսում:

Քրեակատարողական հիմնարկներ կատարած այցելությունները ցույց են տվել, որ բացի «Հրազդան», «Արթիկ», «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկներից, մյուսները չունեն կենտրոնացված ջեռուցման համակարգեր, խցերը և կացարանները տաքացվում են էլեկտրական սալիկներով, ինչը բավարար ջերմաստիճան չի ապահովում: Ձմռան ամիսներին այդ հիմնարկների մյուս մասնաշենքերը չեն ջեռուցվում, ինչն առաջացնում է որոշակի բարդություններ: Ընդ որում, էլեկտրական սալիկները դատապարտյալները ձեռք են բերում սեփական միջոցներով: Հատկանշական է, որ «Արթիկ» քրեակատարողական հիմնարկն, օրինակ, թեև ունի կենտրոնացված ջեռուցման համակարգ, սակայն ճաշարանի ճաշասրահը չի ջեռուցվում:

Բանտարկյալների հետ վարվեցողության նվազագույն ստանդարտ կանոնները նախատեսում են պահանջներ անազատության մեջ պահելու վայրերում

գրադարանների առկայության և դրա հետ կապված բանտարկյալների իրավունքների վերաբերյալ: Մասնավորապես նույն կանոնների 40-րդ կետը սահմանում է. «Յուրաքանչյուր հիմնարկ պետք է գրադարան ունենա, որը հասանելի լինի բոլոր կատեգորիաների բանտարկյալների համար և պարունակի ինչպես զվարճալի, այնպես էլ կրթական բովանդակությամբ գրքեր: Պետք է խրախուսել բոլոր բանտարկյալների գրադարանից օգտվելը»: 42-րդ կետը բանտարկյալների համար նախատեսում է նաև կրոնական գրքեր ունենալու հնարավորություն:

Ըստ Եվրոպական բանտային (պենիտենցիար) կանոնների 82-րդ կետի՝ ազատությունից զրկման յուրաքանչյուր վայրում պետք է լինի բոլոր տեսակի բանտարկյալների համար նախատեսված գրադարան՝ հագեցած գեղավերստական և ուսումնական գրականությամբ: Այնտեղ, ուր դա հնարավոր է, բանտային գրադարանները ստեղծվում են հանրային գրադարանների մասնակցությամբ: Այստեղ նույնպես պահանջվում է խրախուսել բանտարկյալների՝ գրադարանից օգտվելը:

ՀՀ քրեակատարողական օրենսգիրքը սահմանում է, որ ուղղիչ հիմնարկում ստեղծվում է գրադարան, ընթերցասարահ (91-րդ հոդվածի 4-րդ մաս) և երաշխավորում դատապարտյալների իրավունքը օգտվելու գրականությունից (12-րդ հոդվածի 1-ին 9-րդ կետ):

«Ձերբակալված և կալանավորված անձանց պահելու մասին» ՀՀ օրենքի 17-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ կալանավորվածներին պահելու վայրի վարչակազմը ստեղծում է համապատասխան պայմաններ՝ թերթերից, ամսագրերից եւ այլ գրականությունից օգտվելու համար: 25-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ կալանավորվածներին պահելու վայրերում ստեղծվում են գրադարաններ, ինչպես նաև երաշխավորում է հոգևոր գրականությունից օգտվելու հնարավորություն:

Նույնպիսի պահանջներ բովանդակում է նաև Կանոնակարգը:

Վերոգրյալով հանդերձ ՀՀ ներպետական որևէ իրավական ակտ չի նախատեսում պահանջներ քրեակատարողական հիմնարկներում առկա գրականության բնույթի, դրա պարբերական նորացման, կալանավորված անձանց և դատապարտյալների՝ գրականությունից օգտվելու, այն հետ վերադարձնելու ժամկետների վերաբերյալ:

Նման իրավակարգավորման պայմաններում բոլոր քրեակատարողական հիմնարկներում գրադարանների առկայությունը կրում է ձևական բնույթ: Մասնավորապես, դրանցում գրեթե բացակայում է ժամանակակից գրականություն, և դրանք համալրված են հնացած գրքերով, որոնք առանձնակի հետաքրքրություն չեն ներկայացնում և դրված են ձևի համար: Բոլոր հիմնարկների գրադարաններն ունեն աղքատիկ ընտրանի, գրքերն առավելապես բաղկացած է են խորհրդային ժամանակաշրջանի գրականությունից: Գրադարաններում բացակայում է գրականություն՝ նվիրված դատապարտյալների կամ կալանավորների և ընդհանրապես մարդու իրավունքներին, դրանց պաշտպանության կառուցակարգերին: Մինչդեռ, դատապարտյալների արժեքային համակարգի վրա ներազդելու և սոցիալականացման համար հատուկ ընտրված գրականությունը կարևորագույն դեր կունենար: Քրեակատարողական հիմնարկների գրադարանավարների խոսքերով, կալանավորվածների կամ դատապարտյալների մի մասն այն կարդում է՝ այլընտրանք չունենալու պատճառով, մյուսները դադարում են գրադարան այցելել: Այս հարցի չլուծված լինելը իրավասու մարմինների անտարբերության հետևանքն է:

Նշվածը վտանգում է ազատությունից զրկված անձանց սոցիալական ռեաբիլիացիան: Դրան նպաստում է նաև այն, որ գրեթե բոլոր քրեակատարողական հիմնարկներում առավելապես տիրում է անգործություն: Ազատ ժամանակը լրացվում է կալանավորվածների ու դատապարտյալների կողմից կազմակերպվող խաղերով, որը միայն նպաստում է քրեակատարողական հիմնարկներում առկա «քրեական ենթամշակույթի» դրսևորումների և վերահսկողության ներքին կառուցակարգերի տարածմանը: Հետագայում հայտնվելով ազատության մեջ այդ անձինք ոչ միայն պատրաստ չեն ինտեգրվելու հասարակությանը, այլև, հակառակը, իրենց հետ հասարակություն են բերում հիմնարկում ձեռքբերված և վերարտադրված «քրեական ենթամշակույթ», և, որպես կանոն, անմիջապես նոր հանցանք են գործում ու նորից վերադառնում քրեակատարողական հիմնարկ (հենց անազատության մեջ գտնվող անձանց խոսքերով՝ իրենք չեն պատկերացնում, թե ինչով են զբաղվելու ազատվելուց հետո):

Սրա հետ կապված պետք է նշել, որ քրեակատարողական հիմնարկներում գրանցվել է սոցիալ-հոգեբանական ծառայության հիմնականում ցածր

մասնագիտական մակարդակ: Օրինակ՝ «Երևան-Կենտրոն» քրեակատարողական հիմնարկի սոցիալական աշխատողն իր կրթությամբ մաթեմատիկոս է: Քրեակատարողական հիմնարկների մեծ մասում սոցիալական աշխատողի, հոգեբանի հաստիքները թափուր են. բարձր ռիսկայնություն ենթադրող և պետության կողմից ցածր վարձատրվող աշխատանքը հետաքրքիր չէ մասնագետների համար, որի հետևանքով կալանավորված անձինք և դատապարտյալները հաճախ չեն ստանում բավարար մասնագիտական աջակցություն, այդ թվում մասնագիտական աշխատանք չի կատարվում՝ հասարակությանը որպես լիարժեք անդամ վերադարձնելու ուղղությամբ:

Քրեակատարողական հիմնարկներում արձանագրվել է այնպիսի երևույթ, երբ միևնույն խցում համատեղ պահվում են տարբեր տնտեսական-ֆինանսական վիճակ ունեցող, հաճախ՝ ծայրահեղ աղքատ և հարուստ անձինք: Ծայրահեղ աղքատ անձինք չեն կարող ակնկալել աջակցություն իրենց ազգականներից, որոնք գտնվում են նույն անապահով վիճակում, և ընդհակառակը՝ ֆինանսապես ապահով դատապարտյալների մի մասի մոտ առկա է եկամուտների աղբյուր, ֆինանսապես ապահով ազգականներ, ինչի շնորհիվ հնարավորություն են ստանում հոգալ իրենց կարիքները ազատությունից զրկման վայրում: Համապատասխանաբար, նմանատիպ բոլոր դեպքերում առաջանում է կալանավորվածների և դատապարտյալների դասակարգում համապատասխան իրավունքներով ու պարտականություններով: Քրեակատարողական ծառայողների խոսքերով՝ իրենք հաճախ նույն խցում են բնակեցնում ծայրահեղ անապահով և ապահով անձանց, որպեսզի վերջիններս իրենց դրսից հասցվող սննդի և այլ բարիքների միջոցով աջակցեն խցում գտնվող աղքատ անձանց: Դրականի հետ միասին այս երևույթն ունի նաև բացասական նշանակություն, քանի որ ֆինանսապես անապահով անձինք ուղղակի կախման մեջ են դրվում մյուսներից, և վերջիններս կարողանում են նրանց վերահսկել ու շահագործել: Այդպիսով, քրեակատարողական հիմնարկ է բերվում հասարակության մեջ առկա խտրականությունը տնտեսական հիմքի վրա:

Հոգեբանական հիմնախնդիրներ

ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներում կատարված հոգեբանական ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տվել վեր հանել մի շարք հոգեբանական հիմնախնդիրներ:

Մասնավորապես, անազատության մեջ գտնվող անձանց հոգեբանական վերականգնման համար կարևոր է քրեակատարողական հիմնարկներում հոգեբանական աշխատանքների հստակ և պատշաճ կազմակերպումն ու իրականացումը: Անազատության մեջ գտնվող անձինք հոգեբանական աջակցության և հոգեթերապևտիկ աշխատանքների կարիք ունեն: Սա պայմանավորված է քրեակատարողական հիմնարկների սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտով: Մարդը ապրում է, ընկալում է աշխարհը և երևույթներին վերաբերվում է իրեն շրջապատող սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի ազդեցությամբ: Մարդուց չի կարելի ակնկալել իրավաչափ վարք՝ առանց փոխելու այն սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտը, որը սնուցում է նրա զգացմունքները, համոզմունքները, մտադրությունները և այլն, այդ իսկ պատճառով կարևոր է զուգորդել իրավական և հոգեբանական ներգործության միջոցները: Քրեակատարողական հիմնարկներում կիրառելով հարկադրանքի լծակները՝ դրան զուգահեռ անհրաժեշտ է լուրջ հոգեբանական աշխատանքների անցկացում՝ հարկադրանքի անհրաժեշտության ընկալումների ձևավորում և այլն:

Ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզվել է, որ անազատության մեջ գտնվող անձինք խուսափում են քրեակատարողական հիմնարկների վարչակազմների դեմ ուղղակի բողոքներից՝ վախենալով դրանց հետևանքներից: Դրա հետ միասին, նկատվել է վարչակազմների և կալանավորված անձանց ու դատապարտյալների միջև հարաբերությունների անխուսափելի բևեռացում, ինչը, ամենից առաջ, պայմանավորված է քրեակատարողական ծառայողների նկատմամբ վստահության ցածր մակարդակով, ինչպես նաև քրեակատարողական հիմնարկներում գործող վարքի «ներքին կանոններով», որոնց համաձայն «չի խրախուսվում» վարչակազմի հետ որևէ համագործակցություն:

Քրեակատարողական հիմնարկներում գտնվող անձանց մեծ մասը հակված չէ ընդունելու իրենց նկատմամբ կայացված դատական ակտի արդարացիությունը՝ նրանք կամ չեն ընդունում իրենց մեղքը, կամ համաձայն չեն պատժաչափի հետ:

Սրանով ենք պայմանավորում նաև արդարադատության նկատմամբ բասացական վերաբերմունքի պատճառով քրեակատարողական հիմնարկներում յուրօրինակ «ներքին արդարության» կամ «ներքին օրենքների» առկայությունը, որոնք, ցավոք, շատ դեպքերում ավելի արդյունավետ են գործում, քան օրենքում ամրագրված նորմերը: Քրեակատարողական հիմնարկի վարչակազմը, ընկալվելով որպես «անարդար օրենքի» ներկայացուցիչ, որը միևնույն ժամանակ օժտված է հարկադրանք կիրառելու հնարավորությամբ, շատ դեպքերում չի կարողանում կատարել դաստիարակչական գործառույթներ, ինչի հետևանքով նվազում է անազատության մեջ գտնվող անձանց ուղղունը և նրանց՝ հիմնարկներ կրկին հայտնվելու հավանականության հնարավոր բացառումը: Արդարադատության նկատմամբ նման բացասական վերաբերմունքով է պայմանավորված նաև այսպես կոչված «չբողոքելու ներքին օրենքի» առկայությունը: Եթե հաշվի առնենք նաև ազատությունից զրկման վայրերի հատուկ հոգեբանական վարակման առանձնահատկությունը, երբ երևույթները, գաղափարները և այլն, մեխանիկորեն տարածվում են բոլորի վրա և ձևավորում երևույթների յուրօրինակ ընկալում և դրանց համապատասխան հուզական վերաբերմունք, ապա կարող ենք բացատրել նաև օրենքի ներկայացուցիչների կամ իրավապաշտպան կազմակերպությունների նկատմամբ անվստահությունը՝ «դուք գնալու եք, ու ոչինչ չի փոխվելու, իսկ մենք դեռ այստեղ պետք է ապրենք»:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ անազատության մեջ գտնվող անձինք ունեն ադապտացիոն որոշակի խնդիրներ (հատկապես առաջին դատվածության դեպքերում), ինչի հետ կապված առաջարկում ենք լրացնել նրանց հետ կատարվող հոգեբանական աշխատանքների հաճախականությունը և մշակել մեթոդաբանական նոր մոտեցումներ, որոնք կբարձարեն աշխատանքի արդյունավետությունը և կնպաստեն հոգեբանական ռեաբիլիտացիայի խնդրի լուծմանը:

Այցելությունների ընթացքում տեղի են ունեցել նաև հանդիպումներ քրեակատարողական հիմնակների քրեակատարողական ծառայողների հետ՝ նրանց աշխատանքի առանձնահատկությունները պազելու, նրանց առջև ծառայած խնդիրներին ծանոթանալու նպատակով: Վերջիններս արտահայտել են սոցիալական ծանր պայմանների հետ կապված բողոքներ, կատարած աշխատանքի

և դրա դիմաց վարձատրության անարդարացիության վերաբերյալ: Ուստի, անազատության մեջ գտնվող անձանց պահելու պայմանների, նրանց իրավունքների պաշտպանությանը զուգահեռ անհրաժեշտ է նաև ուշադրություն դարձնել քրեակատարողական հիմնարկների աշխատակիցների խնդիրներին, քանի որ տարբեր մարմինների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչների այցելություններ կալանավորված-ների և դատապարտյալների իրավունքների պաշտպանության համատեքստում որոշակի դժգոհությունների տեղիք են տալիս քրեակատարողական ծառայողների մոտ, ինչը կարող է լրացուցիչ լարվածություն առաջացնել նրանց միջև հարաբերություններում (բազմաթիվ են քրեակատարողական ծառայողների դժգոհություններն այն մասին, որ իրենց աշխատանքը ոչ մեկի կողմից չի գնահատվում ըստ արժանվույն, չկա իրավասու մարմինների կողմից հետաքրքրություն իրենց իրավունքների նկատմամբ, մինչդեռ «հանցագործների» իրավունքները պաշտպանվում են մեծ թվով կազմակերպությունների կողմից):

Անազատության մեջ գտնվող անձինք շատ հաճախ անուղղակիորեն դժգոհում էին քրեակատարողական ծառայողների կողմից լիազորությունների վերազանցումից՝ երբեմն տեղյակ չլինելով, որ նման գործողությունների համար տեսուչները լիազորված են օրենքով: Բողոքներ են ներկայացվել այն մասին, որ քրեակատարողական հիմնարկների աշխատակիցներն ունեն ընդհանրացված բացասական վերաբերմունք դատապարտյալների նկատմամբ, որի արդյունքում քրեակատարողական հիմնարկներում «մեռնում է անհատը»: Իսկ նման ընդհանրացած մոտեցումը հնարավորություն չի տալիս դիտարկելու եզակի բացառությունները, ինչը լարվածություն է առաջացնում և լրացուցիչ սնուցում տալիս հակասություններին ու նաև, ինչը պակաս կարևոր չէ, ձևավորում է կարծրատիպային աշխատանքային ոճ (երբ քրեակատարողական ծառայողները կալանավորվածների կամ դատապարտյալների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը արտահայտում են հուզական գնահատականներով՝ «այս տականքները», ինչի արդյունքում ձևավորվում է համապատասխան աշխատանքային մարտավարություն, և ծառայողական պարտականությունները կատարվում են այս կարծրատիպի ազդեցությամբ): Իհարկե, տարբերակված մոտեցում այս տիպի հիմնարկներում դժվար է ցուցաբերել հատկապես սահմանափակ ռեսուրսների պայմաններում,

սակայն առաջարկում ենք հնարավորության սահմաններում ցուցաբերել անհատական մոտեցում (հատկապես առաջին անգամ դատապարտվածների նկատմամբ, որոնք դեռ անբողջությամբ չեն հանդիսանում քրեածին վարքի կրողներ):

Հոգեբանական առումով իրենից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Վարդաշեն» քրեակատարողական հիմնարկը, որտեղ անազատության մեջ գտնվող անձանց զգալի մասն ունի բարձրագույն կրթություն, համեմատաբար բարձր իրավագիտակցություն: Այս առումով այն զգալիորեն տարբերվում է մյուս քրեակատարողական հիմնարկներից: Այստեղ չի նկատվել վարչակազմ-կալանավոր կամ դատապարտյալ հարաբերության ծայրաստիճան բևեռացում, գրեթե դրսևորում չեն ստանում այսպես կոչված «օրենքից դուրս վարքային կանոնները»: Այստեղ ավելի բարդ են ադապտացիոն խնդիրները՝ կապված «դերերի փոփոխության» հետ: Սակայն պետք է նշել, որ նույնիսկ ազատությունից զրկված անձանց այս խումբը չունի իրենց իրավունքների վերաբերյալ բավարար տեղեկացվածություն: Այստեղ տարածված են այնպիսի բողոքներ, որոնք կապված են նախկինում ունեցած պաշտոնական դիրքի, պետության համար ունեցած վաստակի և ամենակարևորը՝ պետության կողմից «գնահատված չլինելու հետ»: Սա առաջացնում է որոշակի հոգեբանական լարվածություն: Շատ հաճախ դատարանի դատավճիռը ընկալվում է որպես «բարի համբավի պիտակավորում»: Գրեթե համատարած է այն կարծիքը, որ քրեակատարողական հիմնարկներում գոյություն ունեցող օրենքները, կալանավորված-ների և դատապարտյալների հետ կատարվող աշխատանքները, պայմանները և հոգեբանական մթնոլորտը ոչ միայն չեն նպաստում անձի ուղղմանը, այլև ընդհակառակը, նպաստում են քրեածին հոգեբանության տարածմանը և խորացմանը:

Քրեակատարողական հիմնարկներում կատարված իրավախորհրդատվական և հոգեբանական աշխատանքների ընթացքում արձանագրվել են կալանավորվածների ու դատապարտյալների վարքագծային որոշակի փոփոխություններ (բարձր հուզականությամբ արտահայտվող բողոքներին ոչ միայն իրավական մեկնաբանություններ տալու, այլև համոզման միջոցով առաջ քաշվող խնդրի էությունը նրանց բացատրելու արդյունքում թուլանում էր հուզական լարումը և ստեղծվում իրավիճակի օբյեկտիվ գնահատման հնարավորություն), ինչը

հնարավորություն է տալիս մեկ անգամ ևս հիմնավորել, որ իրավական միջոցները իրենց կարգավորող գործառույթը իրականացնում են ավելի արդյունավետ, եթե դրանց հետ մեկտեղ նրանց օժտում են հոգեբանական հատկությամբ: Հետևաբար, առաջարկում ենք նկատի ունենալ այն, որ իրավական ակտերի նախագծերի մշակման և ընդունման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև հոգեբանական գործոնը, այն է՝ ինչպես այդ ակտերում տեղ գտած նորմերը կընկալվեն նրանց կողմից, ում դրանք ուղղված են, հասցեատերի հոգեբանական արձագանքման հաշվարկման և կանխատեսման դեպքում հնարավոր կլինի բարձրացնել դրանց ներգործության արդյունավետությունը:

Քրեակատարողական հիմնարկներում կատարած ուսումնասիրությունների ընթացքում կալանավորվածների ու դատապարտյալների մոտ նկատվել է որոշակի տազնապայնության առկայություն՝ կապված իրենց կարգավիճակի հետ: Ազատության սահմանափակումը, որը զոգորդվում է այլ իրավունքների սահմանափակմամբ, անորոշության ֆոնի վրա, Կանոնակարգով սահմանված հարկադրանքի միջոցների կիրառման հնարավորության մշտական գիտակցումը՝ ուժեղացնում են տազնապայնության վիճակը և բացասաբար ազդում նրանց հոգեբանության վրա: Դրան գումարվում է նաև հիմնարկների «չգրված» վարքի կանոնների պահանջները, որոնք շատ տեղերում հակասության մեջ են մտնում իրավական կարգավորիչների հետ: Մասնավորապես, քրեակատարողական հիմնարկներում նույնիսկ անգն աչքով նկատելի են, այսպես կոչված, «քրեական հեղինակություններին» տրված արտոնությունները: Օրինակ՝ «Արթիկ» քրեակատարողական հիմնարկում արձանագրվել է մի դեպք, երբ դատապարտյալներից մեկի («քրեական հեղինակության») խցի դուռը մշտապես բաց էր, և այդ խցում գտնվող դատապարտյալներին տրված էր ազատ տեղաշարժվելու իրավունք. շրջայցի գրեթե ամբողջ ընթացքում այդ խցի դատապարտյալներից մեկը մշտապես քայլում էր փորձագիտական խմբի հետևից: Նրանք ունեն նաև արտոնյալ սննդի, կենցաղային պայմանների (ինչը, իհարկե, արվում է նրանց սեփական միջոցներով), հագուստի և այլնի իրավունք, արտոնյալ շփումներ հիմնարկի վարչակազմի հետ, ինչից զրկված են մյուս դատապարտյալները՝ գումարած հավելյալ օրենքից դուրս իշխանություն՝ իրենց պայմանները թելադրելու, հարկադրանքի միջոցներ կրառելու չգրված հնարավորություն): Ոչ պաշտոնապես սա բացատրվում է նրանով, որ նման

մեխանիզմը նպաստում է քրեակատարողական հիմնարկի ներքին կառավարելիությանը ապահովմանը: Սակայն կարող ենք փաստել, որ այսպիսի երևույթները հոգեբանական տեսանկյունից լուրջ վտանգ են ներկայացնում ընդհանուր համակարգի համար և նպաստում են «քրեական» հասկացությունների ու վարքի խորացմանը: Քրեակատարողական հիմնարկներում նկատվել են նաև լատենտային այնպիսի դրսևորումներ, երբ վերոնշյալ ոչ ձևական առաջնորդության՝ հեղինակությունների պատժիչ լծակները վարչակազմի կողմից օգտագործվում են դատապարտյալներին պատժելու նպատակով: Այս դեպքում ուղղակիորեն չկիրառելով բռնություն՝ պաշտոնատար անձը իր հրահրմամբ կան լուռ համաձայնությամբ հնարավորություն է ստանում լուծելու նաև ներքին հարցեր՝ օգտագործելով ոչ ֆորմալ հարաբերությունները: Մինչդեռ, «խոշտանգումներից և դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքից ու պատժի այլ ձևերի դեմ» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի 1-ին հոդվածը սահմանում է, որ խոշտանգումը նշանակում է ցանկացած գործողություն, որի միջոցով պետական պաշտոնյա անձը կամ պաշտոնապես հանդես եկող այլ մարդ, կամ նրանց հրահրմամբ և գիտությամբ կամ լռելյայն համաձայնությամբ, որևէ անձի մտածված կերպով հասցնում է ուժեղ ցավ կամ տառապանք՝ մարմնական կամ մտավոր, նրանից կամ երրորդ անձից տեղեկություններ կամ խոստովանություն կորզելու, իր կամ երրորդ անձի կատարած հանցանքի կամ այն գործած լինելու մեջ կասկածելու համար, ինչպես նաև նրան կամ երրորդ անձին վախեցնելու կամ հարկադրելու նպատակով, կամ ցանկացած բնույթի խտրականության վրա հիմնված ամեն մի այլ պատճառով:

Տազնապայմանության առաջացումը քրեակատարողական հիմնարկներում ունի ձևավորման յուրահատուկ նախադրյալներ և դրսևորման առանձնահատկություններ: Ազատության սահմանափակումը մի կողմից և պատիժը կրելու հետ կապված հոգեբանական այլ գործոնները մյուս կողմից՝ հանդես են գալիս իբրև յուրահատուկ հոգեբանական ֆոն ներքին կոնֆլիկտի առաջացման համար: Դա, նախևառաջ, ներքին մղումների, ցանկությունների և դրանց իրականացման սահմանափակումների արտացոլում է: Անազատության մեջ պահվող անձաց հետ հանդիպումները հնարավորություն են տվել փաստել, որ անազատության մեջ գտնվող անձանց բնորոշ է «հենարան ունենալու» զգացողության կորուստը, ինչին

գումարվում է նաև անորոշությունը (հատկապես կալանքի տակ գտնվող անձնանց մոտ)՝ և անվստահությունը իրավապահ ու դատական մարմինների (երբեմն առհասարակ պետական մարմինների) նկատմամբ՝ գրեթե ի չիք են դարձնում մարդկային կարևորագույն պահանջմունքներից մեկի՝ անվտանգության պահանջմունքի բավարարման հավանականությունը: Սա իր հերթին պարարտ հող է նախապատրաստում, որպեսզի մարդը կորցնի կյանքում իր կողմնորոշումները, արարչական մղումները և իջեցնում է շրջապատող աշխարհում սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության մակարդակը: Պատիժը կրելու ընթացքում չհաղթահարված նմանատիպ հոգեբանական խնդիրները հետագայում կարող են իրենց դրսևորումը ստանալ «ազատության» մեջ՝ հասարակական կյանքին ինտեգրվելու ընթացքում՝ դրսևորվելով ոչ իրավաչափ վարքագծում:

Եզրակացություն

ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկներում պահվող անձանց իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման վերաբերյալ ուսումնասիրության արդյունքում վեր հանված խնդիրները կարելի է դասակարգել երեք հիմնական խմբի՝

1. խնդիրներ, որոնք գործնականում լուծում չեն ստանում նյութատեխնիկական ռեսուրսների բացակայության պատճառով, թեև ունեն օրենսդրական որոշակի կարգավորում (քրեակատարողական հիմնարկների խցերի և պատժախցերի վերանորոգում, հիմնարկներում ջեռուցման համակարգերի ապահովում, գերբնակեցման բացառում, սննդի հարցում բազմազանության ապահովում և այլն): Այստեղ պետք է նշել նաև քրեակատարողական ծառայողների վարձատրության ցածր մակարդակը,

2. իրավակիրառ պրակտիկայում տեղ գտած խախտումները հաճախ պայմանավորված են ՀՀ օրենսդրության մեջ առկա բացերով և թերություններով, առանձին հարցերի ոչ լիարժեք իրավական կարգավորմամբ: Ուստի, արդիական է նաև հասարակական հարաբերությունների տվյալ ոլորտը կարգավորող օրենսդրության հետագա զարգացման և կատարելագործման խնդիրը,

3. խնդիրներ, որոնք ի հայտ են գալիս ազատությունից զրկման հետ կապված հարկադրանքի միջոցների կատարման ընթացքում և պայմանավորված են քրեակատարողական ծառայողների կողմից իրենց պարտականությունների ոչ պատշաճ կատարմամբ (ուղղիչ հիմնարկների որոշակի տեսակներին բնորոշ պահանջների խիստ պահպանում, կալանավորվածների ու դատապարտյալների նկատմամբ խտրական մոտեցման բացառում և այլն):